

Σαλώμη Μπουκάλα και Αναστασία Γ. Στάμου, επιμ. *Κριτική Ανάλυση Λόγου: (Απο)δομώντας την ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα: νήσος, 2020. 666 σελς.

Θα ξεκινήσω κάπως ανορθόδοξα. Θα ξεκινήσω λέγοντας τι δεν είναι η Κριτική Ανάλυση Λόγου (ΚΑΛ). Κι αντί να προσπαθήσω να ορίσω τι ενδεχομένως είναι η ΚΑΛ θα προσπαθήσω να πω τι είναι αυτό που ψάχνει η ΚΑΛ και τι είναι αυτό που βρίσκει – καμιά φορά, ακόμη κι αν δεν το ψάχνει. Μετά την ανορθόδοξη αυτή εισαγωγή θα γίνει πιο κατανοητός, ελπίζω, ο έπαινός μου στο βιβλίο.

1. Η ΚΑΛ δεν είναι κλάδος, δεν είναι πεδίο, ούτε επίπεδο ανάλυσης της γλωσσολογίας. Δεν ανήκει στη γλωσσολογία. Από τη γλωσσολογία η ΚΑΛ δανείζεται τη μεταγλώσσα, δηλ. ορολογία, προκειμένου να ασκήσει ένα είδος (γραμματικού) σχολιασμού των κειμένων. Στα πρώιμα στάδια της ΚΑΛ χρησιμοποιήθηκε για τον σκοπό αυτόν η Λειτουργική Γραμματική του Μ.Α.Κ. Halliday κ.ά., όχι λόγω της Κοινωνικής Σημειωτικής,¹ αλλά γιατί αυτήν είχαν διδαχτεί οι ΚαναλντέζΛ στα βρετανικά πανεπιστήμια. Θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί η ορολογία άλλων σχολών. Το περίφημο βιβλίο *Analysing Discourse* του Norman Fairclough² είναι, θα λέγαμε, γραμματικά ουδέτερο και ρέπει προς την ορολογία των παραδοσιακών γραμματικών. Παράδοξο: δεν χρησιμοποιήθηκαν στην ΚΑΛ, τουλάχιστον όχι τις πρώτες δύο δεκαετίες της (αν υποθεθεί ότι τώρα διανύει την τρίτη) οι πραγματολογικοί μηχανισμοί της προϋπόθεσης και της υπονόησης, δύο διαδικασίες εξαντλητικά μελετημένες στην πραγματολογία και απολύτως πρόσφορες για την ανάλυση της ιδεολογίας· ούτε το ευρύτατο πεδίο των γενικευμένων,

¹ Halliday, M. A. K. (1978). *Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning*. Maryland. University Park Press; Hodge, R., and G. Kress. (1988). *Social Semiotics*, Cambridge: Polity.

² London και New York: Routledge, 2003.

εννοιακών μεταφορών (Lakoff & Johnson)!³ Αποδίδω το παράδοξο αυτό στην έλλειψη γλωσσολογικής παιδείας βασικών εισηγητών της ΚΑΛ.

2. Η Κριτική Ανάλυση Λόγου δεν είναι Ανάλυση Λόγου. Η Ανάλυση Λόγου είναι κλάδος της γλωσσολογίας. Το πρόταγμά της, ήδη από τον καιρό του Zelling Harris, είναι η μελέτη της οργάνωσης των κειμένων: να βρεθεί η γραμματική των μεγάλων κειμένων. Από τις εκδ. νήσος κυκλοφορεί ένας ακόμη εξαιρετικός τόμος, η *Ανάλυση Λόγου: Θεωρία και εφαρμογές*, επιμ. Μαριάνθης Γεωργαλίδου, Μαρίας Σηφianού και Βίλλυς Τσάκωνα (2014). Φυσικά και υπάρχουν επικαλύψεις μεταξύ ΚΑΛ και ΑΛ. Η Αναστασία Στάμου, η Βίλλυ Τσάκωνα, η Μαριάνθη Γεωργαλίδου, ο Αργύρης Αρχάκης κ.ά. γράφουν και στους δύο τόμους. Ισχύει ό,τι είπα: η Ανάλυση Λόγου είναι κλάδος της γλωσσολογίας τον οποίον η Κριτική Ανάλυση Λόγου χρησιμοποιεί ενίοτε, όπως κ.ά. κλάδους, για τον μεταγλωσσικό σχολιασμό των κειμένων. Η ΚΑΛ δεν είναι ΑΛ.

3. Η ΚΑΛ δεν είναι μέθοδος. Βασικό γνώρισμα μιας μεθόδου είναι η επαναληψιμότητα: χρησιμοποιώντας τα ίδια εργαλεία στα ίδια δεδομένα θα πρέπει κανείς να οδηγηθεί στα ίδια συμπεράσματα. Αυτό δεν ισχύει στην περίπτωση της ΚΑΛ. Σημειώνω ότι δεν υπάρχει κεφάλαιο μεθοδολογίας στο βιβλίο που παρουσιάζουμε σήμερα. Τα βιβλία μεθοδολογίας, όπως του Fairclough που προανέφερα, των Wodak και Meyer (επιμ.) *Methods of Critical Discourse Studies*⁴ κ.ά. είναι, στην ουσία, ένα κολάζ μεθοδολογιών. Το δε *How to do Discourse Analysis: A Toolkit* του James Paul Gee⁵ συνιστά, θα έλεγα, δυσφήμιση αυτού που εννοούμε ως μεθοδολογία.

³ Χρήση των εννοιακών μεταφορών κάνει στην ανάλυσή της η Ελένη Μπουτουλούση, «Κριτική Ανάλυση Λόγου και μεταφορά στον μεταναστευτικό λόγο των ΜΜΕ», στον υπό κρίση τόμο, σ. 393-426.

⁴ London: Sage, ¹2001; ³2016.

⁵ London: Routledge, 2017.

Τι είναι λοιπόν η ΚΑΛ; Κοινωνιολογικό φαινόμενο. Εμπίπτει στην κοινωνιολογία των academia. Αναπτύσσεται στην Ευρώπη, με πρώτη εκδοχή αυτήν της Κριτικής Γλωσσολογίας, του Fowler, των Kress και Hodge κ.ά., αλλά και με βοήθειες από όμορους κλάδους, όπως της κειμενογλωσσολογίας. Παραμένει ακαλλιέργητος κλάδος στην Αμερική. Η περίφημη πραγματεία της αμερικανής ανθρωπολόγου Jane Hill, *The Everyday Language of White Racism*,⁶ βιβλίο του οποίου τη μετάφραση συνιστώ ανεπιφύλακτα, συνομιλεί με τις ομόθεμες πραγματείες του van Dijk (κυρίως για το περίφημο «δεν είμαι ρατσιστής, αλλά...»)· όμως η Hill δεν αισθάνεται την ανάγκη να δηλώσει ότι κάνει Κριτική Ανάλυση Λόγου· ανθρωπολογία της γλώσσας κάνει και εθνογραφία.

Για τους ευρωπαίους πανεπιστημιακούς, η ΚΑΛ ήταν, υποθέτω, ένας τρόπος να εκφράσουν, εντός της ακαδημαϊκής κοινότητας, την αντίθεσή τους στον νεοσυντηρητισμό, στον (παλαιό και νέο) φιλελευθερισμό, στον εθνικισμό, στον φυλετισμό, στον σεξισμό. Η ΚΑΛ είναι κίνημα «αντί-». Με θετικούς όρους, στην ΚΑΛ – ή μάλλον στους ΚΑΛ – μοιάζει να ταιριάζει η πολύ γενική ετικέτα του πολιτισμικού φιλελευθερισμού.

Χρησιμοποίησα τον όρο «κίνημα» με επιφύλαξη. Τι κίνημα είναι άμα πληρώνεσαι γι' αυτό; Πανεπιστημιακό κίνημα. Πείτε το συλλογικότητα ή «δίκτυο»· μια συλλογικότητα που φτιάχνεται με θέσεις, συνέδρια, ετερο- και αυτο-αναφορές. Άλλωστε, το κίνημα της ΚΑΛ έχει πλέον κυριαρχήσει στα ακαδημαϊκά πράγματα. Καμιά δεκαριά επιστημονικά περιοδικά, με αξιόλογο impact factor, δημοσιεύουν σχεδόν αποκλειστικά μελέτες ΚΑΛ. Τα βιβλιομετρικά δεδομένα δείχνουν αύξηση των κριτικών μελετών, αύξηση του h-index και του g-index,⁷ καθώς και οικειοποίηση από την ΚΑΛ

⁶ Wiley-Blackwell, 2008.

⁷ Βλ. ενδεικτικά: περ. *Critical Discourse Studies*, <https://www.tandfonline.com/action/journalInformation?show=journalMetrics&journalCode=rcds20>, <https://exaly.com/journal/26590/critical-discourse-studies/h-index>, <https://exaly.com/journal/26590/critical-discourse-studies/g-index>.

συγγενών πεδίων.⁸ Τελευταία, η ΚΑΛ προσεταιρίζεται τεχνικές ανάλυσης σωμάτων κειμένων (corpus linguistics, Corpus-assisted CDA): το ίδιο πάει να κάνει και με την «πολυτροπικότητα»: υποψιάζομαι ότι αυτή τη στιγμή κάποιοι ΚαναλυτέςΛ δουλεύουν με δεδομένα από «γλωσσικά τοπία» (linguistic landscapes). Όλες οι μεθοδολογίες είναι αποδεκτές αρκεί να δηλώνεται ότι ανήκουν στην ΚΑΛ, ότι την υπηρετούν. Εννοείται ότι μια μελέτη που επικαλείται την ΚΑΛ έχει περισσότερες πιθανότητες να δημοσιευτεί.

Αλλά, βέβαια, αυτό που μας αφορά είναι η χρησιμότητα της ΚΑΛ, όχι η ακαδημαϊκή κοινωνιολογία της. Οφείλω να ομολογήσω ότι, παρά τις όποιες επιφυλάξεις μου, παρακολουθώ τη σχετική βιβλιογραφία με αμείωτο ενδιαφέρον. Παρά τις πολλές επαναλήψεις ιδεών και κριτικών διαβεβαιώσεων, πάντα πέφτω σε κείμενα, συχνά από νεότερες/ους ερευνήτριες/ές, τα οποία δηλώνουν βεβαίως ότι υπηρετούν την ΚΑΛ και για τα οποία θα πω: «μπράβο, αυτό πώς δεν το είχε προσέξει κανείς;»

Τι είναι αυτό λοιπόν που ψάχνει και καμιά φορά βρίσκει η ΚΑΛ; *Είναι η συνθήκη εκείνη των κειμένων η οποία παραμένει κρυφή – είναι προϋπόθεση για να λειτουργήσει να παραμείνει κρυφή - και χωρίς την οποία το κείμενο δεν θα είχε υπάρξει (εκφωνηθεί, γραφτεί) με τον τρόπο που έχει υπάρξει.*

Αυτό που αναζητούμε λοιπόν στις ΚΑΛ είναι τη διαίσθηση που στρέφεται προς κάτι κρυφό, μιαν ενόραση, την αποκάλυψη μιας διαφοράς, κάποιου «τόδε τι» που δεν λέγεται ευθέως, αλλά προϋποτίθεται ή υπονοείται. Διεισδυτικότητα προσδοκούμε από την ΚΑΛ.

Η ίδια η ΚΑΛ υπόκειται σε μία συνθήκη η οποία είναι απαραίτητο να παραμείνει κρυφή προκειμένου να λειτουργήσει: την ιδεολογία (ή τις ιδεολογίες) της ΚΑΛ. Ανακαλύπτουμε ιδεολογίες στα κείμενα

⁸ Xiao, H., & Li, L. (2021). A bibliometric analysis of critical discourse analysis and its implications. *Discourse & Society*, 32(4), 482–502.

επειδή εμείς, οι κριτές, οι ΚαναλυτέςΛ, έχουμε διαφορετική ιδεολογία. Τι θα ήταν η γερμανική ιδεολογία χωρίς τη *Γερμανική Ιδεολογία*; Η κριτική της δημιούργησε την ιδεολογία – την έφερε στο φως, την έδειξε. Παρεμπιπτόντως, να ένα κείμενο, η *Γερμανική Ιδεολογία*, που μπορεί να θεωρηθεί πρώιμη εκδοχή της ΚΑΛ.⁹ Η κριτική στην ιδεολογία λοιπόν, η αντιπαράθεση αναλυτή και αναλυόμενου, είναι αυτή που φέρνει στο φως την ιδεολογία – την κρυφή, συστατική αρχή των κειμένων.

Όμως, η ιδεολογία δεν υπάρχει στον ενικό· υπάρχει μόνο στον πληθυντικό. Συνεπώς, το να ασκεί κανείς κριτική σημαίνει να μπορεί να λάβει υπόψη του και τις δύο, ή και περισσότερες, αντικρουόμενες απόψεις. Κι επειδή *more often than not* η μία από τις δύο απόψεις είναι αυτή της αναλύτριας / του αναλυτή, το να ασκεί κανείς κριτική σημαίνει να μπορεί να αναστοχαστεί την ίδια τη συνθήκη της ανάλυσης και τη θέση του/της αναλυτή/ριας σ' ένα πλέγμα ιδεολογικών αντιθέσεων.

Αυτό δεν μπορεί να το κάνει ούτε η ΚΑΛ ούτε κανείς. (Το προσπάθησε ο Μπουρντιέ.)

Μετά τα παραπάνω, η γενικότερη παρατήρησή μου για τον τόμο είναι ότι οι δύο επιμελήτριες αλλά και αρκετοί από τους/τις συγγραφείς έχουν οικειοθελώς εκχωρήσει στην ΚΑΛ μέρος της δόξας που τους αναλογεί.

Η επιμέλεια του τόμου δείχνει μετριοφροσύνη. Στο Πρώτο Μέρος δίνεται το προβάδισμα σε αναγνωρισμένους μελετητές/ριες για τη διατύπωση των αρχών της ΚΑΛ και των πεδίων από τα οποία αντλεί: γράφουν εδώ η Μαρία Σηφιανού (ειδικά για τον τόμο αυτό), ο Norman Fairclough, ο Teun A. van Dijk, ο Martin Reisinger και η Ruth

⁹ Fairclough, N., & Graham, P. (2002). Marx as a Critical Discourse Analyst: The genesis of a critical method and its relevance to the critique of global capital. *Sociolinguistic Studies*, 3(1), 185–229· Μοσχονάς, Σ. Α. (2005). *Ιδεολογία και γλώσσα*, Αθήνα: Πατάκης, 39-58.

Wodak. Στο Δεύτερο Μέρος ξεδιπλώνεται μια βεντάλια από «εφαρμογές» («Εφαρμόζοντας την ΚΑΛ»). Αναλύονται εδώ ο πολιτικός λόγος στην ειδησεογραφία, οι πολιτικές διαφημίσεις, η επιχειρηματολογία στην πολιτική, ο γλωσσικός σεξισμός, η ομοφοβία, οι διάφοροι λόγοι για το μεταναστευτικό, η πολιτική ορθότητα, αναπαραστάσεις και αφηγήσεις της κρίσης κ.ά.

Στο Δεύτερο αυτό Μέρος περιλαμβάνεται και η εργασία μίας εκ των επιμελητριών, της Σαλώμης Μπουκάλα, «Κριτική Ανάλυση Λόγου και Επιχειρηματολογία: Η πολιτική του φόβου και της ασφάλειας στον λόγο της Νέας Δημοκρατίας» (σ. 289-321). Η Μπουκάλα, «ανακαλύπτοντας εκ νέου τον αριστοτελικό συλλογισμό», αναλύει την πρακτική του φόβου και του εκφοβισμού στον λόγο της σαμαρικής και της μητσοτακικής ΝΔ. Πολύ καλά. Αλλά γιατί χρειάζεται να αποδοθεί ο αριστοτελικός αυτός τρόπος ανάλυσης στη «λογοϊστορική προσέγγιση» της Wodak; Ή το κείμενο της Μπουκάλα έχει ανάγκη την ΚΑΛ ή η ΚΑΛ έχει ανάγκη τον Αριστοτέλη (όπως υποδεικνύει η Μπουκάλα). Όμως, η εργασία της Μπουκάλα μπορεί απολύτως να σταθεί από μόνη της, χωρίς καμία αναφορά στην ΚΑΛ. Άρα;

Το τρίτο μέρος (μάλλον το δεύτερο μέρος του Δεύτερου Μέρους, «Επεκτάσεις της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου σε άλλα πεδία της κοινωνικής ζωής») είναι πολυθεματικό. Η Βασιλική Δενδρινού εξετάζει πώς η επιλογή εκφραστικών τρόπων συμβάλλει στη διαμόρφωση οικολογικής ή αντι-οικολογικής συνείδησης. Ο Δημήτρης Κουτσογιάννης συγκρίνει αντιπροσωπευτικά παραδείγματα εκπαιδευτικού λόγου (ωρολόγια προγράμματα, διδακτικά βιβλία, εκπαιδευτικές δραστηριότητες, απόψεις εκπαιδευτικών) για να δείξει πώς το σχολικό σύστημα «αναπλαισιώνει» τον «εκσυγχρονισμό» του σε σχήματα του παρελθόντος. Ο Αργύρης Αρχάκης και η Βίλλυ Τσάκωνα καταπιάνονται, άλλη μια φορά αποκαλυπτικά, με τους μηχανισμούς και την πρόσληψη του χιούμορ (είναι χιουμοριστικό το ρατσιστικό

χιούμορ;). Ο Σπύρος Ασημακόπουλος και ο Δημήτρης Σεραφής επικαιροποιούν προηγούμενες αναλύσεις τους της ρητορικής μίσους, ειδικότερα των ομοφοβικών σχολίων, στο Ίντερνετ. Η Μαρίζα Γεωργάλου προσεγγίζει τον μεταναστευτικό λόγο από τη μεριά του αδύναμου, δείχνοντάς μας πώς οι ίδιοι οι μετανάστες/ριες συστήνονται στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης.

Από τις «συνθετικές» εργασίες του (δεύτερου) Δεύτερου Μέρους άφησα τελευταία αυτήν της συνεπιμελήτριας Αναστασίας Στάμου, «"Πόσο χρονών είμαι; Όσο μιλάω!" : Κριτική ανάλυση του τηλεοπτικού μυθοπλαστικού λόγου. Η περίπτωση των ηλικιακών ταυτοτήτων» (σ. 525-556). Η Στάμου ασχολείται με τις τηλεοπτικές διαφημίσεις που πλασάρουν προϊόντα μέσω της μυθοπλασίας. Οι διαφημίσεις αυτές φλουτάρουν την ηλικία των χαρακτήρων (για να πουλάνε σε περισσότερες ηλικίες)· όμως, δείτε, λέει η Στάμου, πόσο το εμπορικό αυτό πρότυπο ταιριάζει στο πολιτισμικό πρότυπο των «ρευστών ταυτοτήτων». Αυτή η φουκωϊκής έμπνευσης σύγκριση του Λόγου (της τάξης του Λόγου) με τους λόγους (εν προκειμένω, τον διαφημιστικό λόγο) δεν χρειάζεται καμία επιπλέον κριτική ανάλυση.

Οι γενικότερες παρατηρήσεις που έχω να κάνω και για το πρώτο και για το δεύτερο μέρος του Δεύτερου Μέρους είναι οι ακόλουθες: Όλες οι «εφαρμογές» αφορούν την ελληνική πραγματικότητα. Όλες ακολουθούν προσεγγίσεις διαφορετικές από αυτές που προτείνουν οι ιδρυτές της ΚΑΛ (Fairclough, van Dijk και Wodak) στο Πρώτο Μέρος του τόμου. Στο Δεύτερο αυτό Μέρος μάς συστήνονται σημαντικοί Έλληνες/ίδες ερευνητές/ριες από την Ελλάδα και από το εξωτερικό, ορισμένοι για πρώτη φορά στα ελληνικά. Έχοντας παρακολουθήσει την προϊστορία αρκετών από τις έρευνες που παρουσιάζονται στον τόμο, μπορώ να βεβαιώσω ότι τα περισσότερα κείμενα συμπυκνώνουν πορίσματα δεκαετίας· δεν είναι ευκαιριακές αναλύσεις επίκαιρων, παροδικών φαινομένων. Για κάθε σχεδόν κείμενο του Δεύτερου Μέρους υπάρχουν παρεμφερείς δημοσιεύσεις σε έγκριτα αγγλόφωνα περιοδικά – όχι μόνο της ΚΑΛ –

ή και εκθέσεις από συναφή ερευνητικά προγράμματα.

Παραδείγματα: η Βίλλυ Τσάκωνα και ο Αργύρης Αρχάκης έχουν ήδη, μαζί και χωριστά, σειρά μελετών για το χιούμορ· η εργασία των Ασημακόπουλου και Σεραφή για τη ρητορική μίσους στο διαδίκτυο βασίζεται σε δουλειά χρόνων, κυρίως δημοσιευμένη στα αγγλικά· η Μαρίζα Γεωργάλου έχει πίσω της πληθώρα μελετών για τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης. Όλες οι μελέτες του τόμου έχουν αποτύπωμα στη διεθνή βιβλιογραφία.

Συμπερασματικά, ο τόμος *Κριτική Ανάλυση Λόγου*, επιμ. Μπουκάλα και Στάμου, περιλαμβάνει μελέτες των οποίων η διεισδυτικότητα και η ποικιλία αναλύσεων ξεπερνούν κατά πολύ τον μέσο όρο των Κριτικών Αναλύσεων Λόγου, στο μεγάλο ρεύμα των οποίων θέλουν να ανήκουν.-

Σπύρος Α. Μοσχονάς